

I

“ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՄ”-Ի ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԽՄԲԱԳԻՐԸ
(Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 110-ամյակի առթիվ)*

ՄԿՐՏԻՉ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, “Պատմաբանասիրական հանդես”, հայոց պատմություն, հայ-ռուսական հարաբերություններ, ազգային-ազատագրական շարժում, նարողնիկական խմբակներ, կազմակերպություններ, Ցեղասպանություն, ռուսական կողմնորոշում:

Ականավոր պատմաբան, հայագետ, արևելագետ, Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը հայ պատմագիտության այն ներկայացուցիչներից է, որի գիտական ժառանգությունն իր արդիական նշանակությունն այսօր էլ չի կորցրել: Ստեղծագործելով թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում՝ նա կարողացավ ստեղծել պատմագիտական մնայուն արժեքներ, որոնք ուղենիշ դարձան պատմաբանների մի քանի սերունդների համար:

Մ. Ներսիսյանը ծնվել է 1909 թ. հոկտեմբերի 28-ին Հայաստանի Աշտարակի շրջանի Փարայի գյուղում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղում, ապա ուսումը շարունակել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցում, որն ավարտել է 1927 թ.: Նույն տարում ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) պատմաբանասիրական ֆակուլտետը, որն ավարտել է 1931 թ.: 5 տարի գիտական աշխատող է եղել Կուսակցության պատմության ինստիտուտում, այդ ընթացքում 1 տարի սովորել է Մոսկվայի փիլիսոփայության, գրականության և պատմության ինստիտուտի ասպիրատուրայում: 1937–1941 թթ. աշխատել է ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության և նյութական կուլտուրայի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղում՝ նախ որպես գիտաշխատող, ապա՝ տնօրեն: Թեկնածուական ատենախոսությունը նա պաշտպանել է 1939 թ., դոկտորական ատենախոսությունը՝ 1946 թ.: Մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին. վիրավորվել է և վերադարձել Երևան: 1944–1945 թթ. վարել է ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետի դեկանի, այնուհետև՝ 1944–1946 թթ., ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի (ՀԳԱ) պատմության ինստիտուտի փոխտնօրենի պաշտոնները: 1946–1950 թթ. եղել է Կուսակցության պատմության ինստիտուտի փոխտնօրենը: 1950 թ. Մ. Ներսիսյանն

* Ներկայացվել է 18. XI. 2019 թ., գրախոսվել է 12. II. 2020 թ., ընդունվել է սպագրության 25. II. 2020 թ.:

ընտրվել է ՀԳԱ-ի իսկական անդամ և ակադեմիայի հասարակական գիտությունների գծով փոխնախագահ: Մի քանի տարի եղել է ԳԱ խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի նախագահ, հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար: 1958 թ. Մ. Ներսիսյանը հիմնադրել է «Պատմաբանասիրական հանդես»-ը: 1961 թ. նրան շնորհվել է ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: 1966–1977 թթ. եղել է ԵՊՀ-ի ռեկտոր, սպա՝ Պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի վարիչ:

Մ. Ներսիսյանի գիտական գործունեությունը սկզբնավորվում է 1930-ական թվականներից, երբ Խորհրդային Միության մեջ փաստացի արդեն իշխում էր ստալինյան ռեժիմը, որն ամենախիստ վերահսկողություն էր հաստատել հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների, այդ թվում՝ գիտության վրա: Նույնիսկ այս մթնոլորտում պատմաբանն աշխատում էր գիտական օբյեկտիվիզմի սկզբունքներով ներկայացնել հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հիմնախնդիրները: Այդ շրջանում Ներսիսյանը հրապարակեց մի շարք աշխատություններ՝ հողվածներ և գրքույկներ հեղափոխական շարժումների, Դաշնակցության, Մայիսյան ապստամբության, «Սպարտակ» կազմակերպության, Ստեփան Շահումյանի,

Բաքվի կոմունարների վերաբերյալ¹:

Հետագայում՝ 1990 թ., «Պատմաբանասիրական հանդես»-ին տված հարցազրույցում, խոսելով այս շրջանի մասին՝ Ներսիսյանը նշում էր. «Հայտնի է, որ այդ տարիների խորհրդահայ պատմագիտության, ինչպես նաև հասարակական գիտությունների մյուս բնագավառներում իշխում էին գոեհիկ սոցիոլոգիզմի դոգմաները: Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը հիմնականում, մեծ մասամբ լուսաբանվում էին ոչ թե գիտական դիրքերից, այլ ղեկավար պաշտոնական շրջաններում ընդունված որոշումների ոգով: Շատ դեպքերում արհամարհվում էին փաստերը. կարևորը զգոնությունը և քաղաքական-ներկուսակցական հաշիվներն էին: Առանձնապես նենգափոխվում էին Հ. Հ. Դաշնակցության պատմության հետ կապված հարցերը: Բնորոշ է, որ 1928 թ. ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումի ընդունած հատուկ որոշմամբ դաշնակցություն կուսակցությունը համարվեց բուրժուանացիոնալիստական, ֆաշիստական կուսակցություն: Հասկանալի է, որ այս պայման-

¹ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբություն): Նյութեր և փաստաթղթեր: Կազմ. Կ. Ղազարյան և Մ. Ներսիսյան, Երևան, 1932, «Դաշնակցական դրախտավայրը» կամ սովի և մահվան աշխարհը, Երևան, 1932, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում.– «Երիտասարդ բոլշևիկ» (Երևան), 1932, № 5, էջ 29–42, № 6, էջ 51–59, «Սպարտակի» ապստամբության առթիվ.– «Լենինյան ուղի» (Երևան), 1932, № 6–7, էջ 92–98, Բաքվի 26 կոմունարները.– «Խորհրդային Հայաստան», 20. IX. 1939:

ներում դաշնակցության մասին գրող բոլոր հեղինակները միայն հայիոյում էին նրան: Դժբախտաբար ես ևս տուրք տվեցի այդ ընդհանուր տրամադրությանը: 20–24 տարեկան հասակում մեր օրթոդոքս ուսուցիչների ազդեցության տակ, նրանց ղեկավարությամբ լույս ընծայվեցին իմ մի շարք գրվածքները, որոնցում կրկնվում էին օրենքի ուժ ստացած հակադաշնակցական դոգմաները: Պետք է նկատել, որ ես, ինչպես և այլ սկսնակներ, դեռևս աղոտ գաղափար ունենալով շատ հարցերի մասին, ազնվորեն հավատում էինք մեր գրածներին: Բայց իմ սխալը ես հասկացա արդեն 30-ական թթ. վերջերին, որի հետևանքով դեռ այդ շրջանից դադարեցի զբաղվել դաշնակցական կուսակցության պատմության հետ կապված հարցերով: Ինձ համար պարզ դարձավ, որ հնարավոր չէր ճշմարիտ խոսք ասել այդ կուսակցության մասին: Սկսեցի զբաղվել հայ ժողովրդի XVIII և XIX դարերի պատմության հարցերով²:

Այս կապակցությամբ ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը դիպուկ նշում է. “Անտարակույս, Մ. Ներսիսյանը (ինչպես և նրա սերնդակից մյուս մասնագետները) տուրք պիտի տար ժամանակի խիստ քաղաքականացված սոցիալ-դասակարգային գաղափարախոսությանը: Սակայն Մ. Ներսիսյանի մոտ այդ նկատվում է գերազանցապես երիտասարդական տարիներին գրած հոդվածներում և դրանք որակ չեն կազմում: Նկատի պետք է առնել նաև այն պարագան, որ առանց դրա հնարավոր չէր լինի զբաղվել պատմագիտական վերոհիշյալ հրատապ հարցերով³: Խորհրդային շրջանում պատմաբաններից և, ընդհանրապես, հասարակագետներից խստորեն պահանջվում էր առաջնորդվել դասակարգային մոտեցման սկզբունքով, ու գրաքննությունը հազիվ թե թույլ տար որևէ մասնագետի դուրս գալ այդ կաղապարից:

1935 թ. Ներսիսյանը հրատարակեց “Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում” աշխատությունը, որը, սակայն, խիստ քննադատության ենթարկվեց գրեթե անհիշողության կողմից: Նա դասվեց, այսպես կոչված, այն “սպեցիֆիկ պատմաբանների” շարքին, որոնք ստեղծել են մի ամբողջ գրականություն, որտեղ Հայաստանի հեղափոխական շարժումների և երկրում խորհրդային իշխանության հաստատվելու պատմությունը կտրված է Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների պատմությունից⁴: Ըստ այդմ՝ “այդ գրքում... անտեսվում ու լռության է մատնվում անդրկովկասյան և ընդհանուր կուսակցական կենտրոնների ղեկավար դերը, ընկերներ Լենինի և Ստալինի դերը Անդրկովկասի և Հայաստանի կուսակցությունների հեղափոխական շարժումների ու աշխատանքի ղեկավարման գործում⁵:

² Հարցազրույց Մ. Գ. Ներսիսյանի հետ. – ՊԲՀ, 1990, № 4, էջ 175:

³ Վ. Բ. Բարխուդարյան. Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան (գիտնականն ու հասարակական գործիչը). – ՊԲՀ, 1999, № 1, էջ 17:

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 818, ց. 1, գ. 961, թ. 12:

⁵ Նույն տեղում, թ. 14:

Արդյունքում Մ. Ներսիսյանին և Կուսակցության պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Գ. Սարգսյանին վտարեցին կոմկուսի շարքերից, ու նրանց առաջադրված մեղադրանքը բնորոշ էր այդ ժամանակաշրջանի համար: Դրանում նշվում էր. «Այս երկու անձնավորություններն էլ կուսակցության մեջ էին սողոսկել թաքցնելով իրենց կեղտոտ անցյալը և երկերեսանիորեն մնալով կուսակցության մեջ, քայքայիչ աշխատանք էին տանում:

Սկրտիչ Ներսիսյանը կուսակցությունից թաքցրել է իր ծնողների հակահեղափոխական լինելը (հայրը 1920 թ. ակտիվ կերպով կոմկուս է խորհրդային իշխանության դեմ, եղել է առևտրական, ձայնագուրկ և մինչև 1928 թ. շահագործել է ուրիշի աշխատանքը):

Աշխատելով Կուսպատմության ինստիտուտում, Ներսիսյանը, կատարելով ժողովրդի թշնամի Խանջյանի պատվերը, ջանացել է ամեն կերպ կեղծել, ֆալսիֆիկացիայի ենթարկել Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունների ու քաղաքացիական կռիվների պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերը⁶:

Մ. Ներսիսյանը թեկնածուական ատենախոսությունն Անդրկովկասի նարողնիկական խմբակների գործունեության վերաբերյալ 1940 թ. սուպագրվեց առանձին գրքով: Աշխատության մեջ, հենվելով նորահայտ արխիվային վավերագրերի, ժամանակակիցների հուշերի և այլ սկզբնաղբյուրների վրա, հեղինակը ցույց է տալիս, որ 1870–1880-ական թվականներին Անդրկովկասում՝ մասնավորապես Թիֆլիսում, նույնպես ստեղծվել են նարողնիկական խմբակներ ու կազմակերպություններ, որոնց հիմնադիրները Ռուսաստանի համալսարանական կենտրոններում սովորող հայ և վրացի երիտասարդներն էին: Այս կապակցությամբ Մ. Ներսիսյանն այն միտքն է առաջ քաշում, որ Անդրկովկասում ևս առկա էին սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական նույն պայմանները, որոնք նպաստավոր միջավայր էին ստեղծում նարողնիկական խմբակների ու կազմակերպությունների հանդես գալու համար, և այս առումով նարողնիկությունը չպետք է դիտել բացառապես ռուսական երևույթ: Միաժամանակ Ներսիսյանը բացահայտում է այն իրողությունը, որ, ի տարբերություն ռուս նարողնիկների, որոնց համար առաջնային էին սոցիալ-տնտեսական խնդիրները, հայ իրականության մեջ նարողնիկական գաղափարների որոշակի էվոյուցիա տեղի ունեցավ, և հայ նարողնիկներն իրենց գործունեության մեջ շեշտը դնում էին ազգային-ազատագրական պայքարի, Արևմտյան Հայաստանն օսմանյան լծից ազատագրելու վրա: Մ. Ներսիսյանի այս ուսումնասիրությունը նույնպես խիստ քննադատության ենթարկվեց, թեպետ աշխատությունը թե՛ գիտական շրջանառության մեջ դրված նորահայտ փաստաթղթերով և թե՛ առաջ քաշած տեսակետներով այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական նշանակությունը:

⁶ Նույն տեղում, թ. 25–26:

⁷ Մ. Գ. Ն եր ս ի ս յ ա ն. Նարողնիկական խմբակներն Անդրկովկասում, Երևան, 1940:

Բնչպես ասվեց, քննադատությունները պայմանավորեցին, որ Մ. Ներսիսյանն իր գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը մասամբ փոխեր և ուշադրությունը կենտրոնացներ XVIII–XIX դդ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների, ինչպես նաև հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության վրա: 1946 թ. պաշտպանած դոկտորական ատենախոսությունը «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ» թեմայով՝ նույնպես առաջ բերեց ծայրահեղ ձախ մարքսիստների դժգոհությունը: Որոշ քննադատներ նրան մեղադրեցին այն բանում, որ «հետևելով բուրժուա-նացիոնալիստական պատմագրության տրադիցիաներին ... իր դոկտորական դիսերտացիայում, հակառակ մարքսիզմ-լենինիզմի այն դրույթին, որ կապիտալիզմի ժամանակաշրջանի ազգային շարժումները իրենց էությամբ բուրժուական են, հայ ազգային շարժումները փորձում է ներկայացնել իբրև ժողովրդական դեմոկրատական շարժումներ: Չկարողանալով իր այդ սխալը, հակագիտական տեսակետը հիմնավորել կոնկրետ փաստերով, նա դեմոկրատ է մկրտում այնպիսի բուրժուական նացիոնալիստների, ինչպիսիք են Պատկանյանը, Րաֆֆին և ուրիշները: Պրոֆեսոր Մ. Ներսիսյանը գովաբանում է բուրժուական նացիոնալիզմի գաղափարախոս Գրիգոր Արծրունուն և դրանով իսկ սպակողմնորոշում սովետական երիտասարդ պատմաբանների մի մասին, լուրջ վնաս հասցնելով նրանց գաղափարական դաստիարակությանը»⁸:

Բնականաբար, գիտական այս մեծարժեք հետազոտությունը, որը պատմագիտության մեջ բնութագրվում էր առաջադրված հարցերի համակողմանի և հիմնավոր քննարկմամբ, նոր ու համարձակ եզրահանգումներով, այդ տարիներին չէր կարող հրատարակվել. այն լույս տեսավ միայն 1955 թ.:

Խնդրո առարկա աշխատության մեջ Մ. Ներսիսյանը նախ ներկայացնում է արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր դրությունը և բազմաթիվ փաստերով հիմնավորում, որ թուրքական բռնապետությունն է արգելակում արևմտահայերի բնականոն զարգացումը: Օսմանյան կայսրությունում թե՛ հայերը և թե՛ ոչ թուրք ու քրիստոնյա ժողովուրդները տնտեսական ճնշումներից բացի ենթարկվում էին ազգային և կրոնական հալածանքների, որը հատկապես սուր բնույթ ընդունեց XIX դ. կեսերին: Օսմանյան իշխանությունները ձգտում էին վերացնել Ջեյթունի, Սասունի և այլ շրջանների կիսանկախ իշխանությունները, ամեն կերպ արգելակել արևմտահայերի ազգային միավորումը: Այդ նպատակով նրանք խոչընդոտում էին հայերի մշակութային կյանքի զարգացումը և Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ վայրերում վերաբնակեցնում այլազգի, հատկապես իսլամ դավանող զանգվածների:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 981, թ. 15:

⁹ Նույն տեղում, գ. 961, թ. 32: Փաստաթղթում քննադատների անունները չեն հիշատակվում:

Հայահալած այս քաղաքականության սաստկացումը Մ. Ներսիսյանն իրավացիորեն կապում է պանթուրքիստական ձգտումներ ունեցող Օսմանյան կայսրության բուրժուազիայի պատմական ասպարեզ գալու հետ: Մյուս կողմից՝ Բալկաններում ազգային-ազատագրական պայքարի ծավալումը հանգեցրեց օսմանյան լծից Հունաստանի ու Սերբիայի ազատագրմանը և Թուրքիայի դիրքերի թուլացմանը տարածաշրջանում: Իսկ դա իր հերթին վերջինիս ստիպում էր երկյուղ կրել կայսրության արևելյան շրջաններում բալկանյան օրինակի տարածումից և ավելի սաստկացնել ազգային ճնշումների քաղաքականությունը¹⁰:

Այստեղից էլ Մ. Ներսիսյանը եզրակացնում է, որ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված իրավիճակի, արևմտահայերի նկատմամբ կիրառվող սոցիալ-տնտեսական, ազգային և կրոնական հալածանքների հետևանք էր: Ընդ որում՝ հեղինակը շեշտում է հետևյալ հանգամանքը. արևմտահայ ազատագրական ու ինքնապաշտպանական պայքարի շարժիչ ուժը գյուղացիությունն էր, որը ձգտում էր ինչպես սոցիալական, այնպես էլ ազգային ազատագրության: Անվանի պատմաբանի այս հիմնավոր դիտարկումով ժխտվեցին թուրք պատմաբանների այն տեսակետները, որ, իբր, արևմտահայերի պայքարը իրավական և սոցիալական հիմքեր չունեի, այլ դրսից հրահրված երևույթ էր: Միաժամանակ հերքվեցին թուրքական պատմագիտության այն պնդումները, որ արևմտահայերը Օսմանյան կայսրությունում գտնվում էին բարեկեցիկ վիճակում, օգտվում էին լայն իրավունքներից և հիմքեր չունեին դժգոհելու: Այս առումով հեղինակը նույնպես հիմնավորապես հակադրվում է պատմության թուրք կեղծարարներին և Օսմանյան Թուրքիայում բարենորոգումների հնարավորությունները գնահատում իրատեսորեն, այն է՝ 1830 թ. հայթթը շերիֆը, արևմտահայերի՝ 1860 թ. ընդհանուր Ազգային ժողովի կողմից ընդունված և 1863 թ. օսմանյան կառավարության հաստատված Ազգային սահմանադրությունը՝ «թղթի կտորներ» էին, որոնք իրավական տեսակետից չէին կարող թեթևացնել արևմտահայության վիճակը: Մահմանադրությունը, որ փաստացի գործել էր Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում ու մի քանի գավառներում, ուներ սոսկ կրոնադավանաբանական, մշակութային-կրթական երկրորդական նշանակություն և, բնականաբար, չէր կարող թեթևացնել բացարձակ իրավագուրկ արևմտահայության դրությունը: Այս կապակցությամբ Մ. Ներսիսյանը, հենվելով փաստական հարուստ նյութի և բազմաթիվ տվյալների հիման վրա, ցույց է տալիս, որ XIX դ. երկրորդ կեսին Օսմանյան Թուրքիայի կիրառված ազգային ճնշումների քաղաքականությունը նախորդ տարիների¹¹ համեմատությամբ էլ ավելի է խստանում: Դա դրսևորվեց, մասնավորապես, Ջեյթունի և Սասունի դեմ նոր «կտրուկ միջոցների» կիրառումով, արևմտահայերի դեմ ուղղված քաղաքական ու վարչական որոշումներով, հայկական բնա-

¹⁰ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 79:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 74–75:

կավայրերում մահմեդական բնակչության տեղաբաշխումով, 1860–1880-ական թվականներին Վանի և Ալաշկերտի շրջաններում հայկական ջարդերի կազմակերպմամբ, այդ նպատակով քրդական ցեղերի օգտագործմամբ ու համանման այլ քայլերով¹²:

Մենագրության մեջ Մ. Ներսիսյանը զգալի տեղ է հատկացնում արևմտահայերի ինքնապաշտպանական պայքարի կոնկրետ դրվագներին և լուսաբանում 1862 թ. Ջեյթունի ապստամբությունը, դրա ընթացքը, զեյթունցիների տարած հաղթանակները, նրանց սիրագործությունները: Հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ ապստամբությունը դուրս եկավ զուտ տեղական նշանակության շրջանակներից և լայն արձագանք գտավ թե՛ Արևմտյան Հայաստանում, թե՛ Արևելյան Հայաստանում: Արևմտահայությունը, նրա մտավորականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչները՝ Հ. Մվաճյանը, Մ. Թազվորյանը, Մ. Պեշկյաշյանը և ուրիշներ, նյութական ու բարոյական մեծ աջակցություն ցույց տվեցին զեյթունցիներին:

Աշխատության մեջ Մ. Ներսիսյանի առաջ քաշած այն տեսակետը, որ ոչ թե Արևմտյան Հայաստանում ծայր առած ազգային-ազատագրական շարժումները պատճառ դարձան Օսմանյան կայսրության հայսահալած, ջարդարարական քաղաքականությանը, այլ, ընդհակառակը, շարժումներն այդ քաղաքականության հետևանքներն էին, հակադրվում է թուրք պատմաբանների կեղծ, ոչ հիմնավոր տեսակետին, որոնք մինչև հիմա էլ պնդում են, որ հայերի ապստամբությունները ստիպեցին թուրքական իշխանություններին խստացնել նրանց նկատմամբ քաղաքականությունը:

Նշենք, որ 1850–1870-ական թվականների ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքը և ազդեցությունը վերլուծելիս Մ. Ներսիսյանը քննադատում է հայտնի պատմաբան Լեոյին: Վերջինս իր «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ XIX դ. երկրորդ կեսի ազատագրական շարժման սկիզբը կապում է բացառապես նարոդնիկական շարժման հետ և շարժման պատճառները տեսնում ոչ թե արևմտահայության նկատմամբ կիրառվող անմարդկային ճնշումների ու կեղեքումների մեջ, այլ, իբրև, դրսից եկած գաղափարների և ազդեցությունների արդյունք: Իր մեկ այլ աշխատության մեջ Մ. Ներսիսյանը ցույց է տալիս, որ Լեոն թե՛ «Խոջայական կապիտալում», թե՛ «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ և թե՛ իր հուշերում XVIII–XIX դդ. ազատագրական շարժումները գնահատել է գրեհիկ սոցիոլոգիզմի ու ազգային նիհիլիզմի դիրքերից¹³: Այս քննադատությունը, սակայն, չի խանգարել Մ. Ներսիսյանին բարձր գնահատելու Լեոյի գիտական ժառանգության մնայուն արժեքները:

«Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ.» աշխատության մեջ շատ կարևոր է նաև Ներսիսյանի այն եզրահանգումը, որ

¹² Նույն տեղում, էջ 76:

¹³ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1982, էջ 263:

Արևմտյան Հայաստանում թուրքական բռնապետության դեմ պայքարը չպետք է մեկուսացված դիտել: Այն ոչ միայն արևմտահայերի, այլև ողջ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն էր, նրա ազգային զարթոնքի արտահայտությունը: Բնութագրական է, որ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության ձևավորման մեջ մեծ դեր խաղացին արևելահայ նշանավոր գործիչներ Մ. Նալբանդյանը, Բաֆֆին, Ռ. Պատկանյանը: Օրինաչափ է, որ աշխատության մեջ հեղինակը զգալի տեղ է հատկացրել 1860–1870-ական թվականներին թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան Հայաստանում ստեղծված տարբեր կազմակերպություններին ու խմբակներին, որոնք հետագայում հիմք դարձան ազգային կուսակցությունների ձևավորման համար:

Մ. Ներսիսյանի խնդրո առարկա աշխատությամբ հայ պատմագիտության մեջ սկիզբ դրվեց Արևմտյան Հայաստանի նոր պատմության գիտական ուսումնասիրությանը: Այն բարձր գնահատականի արժանացավ ոչ միայն ՀԽՍՀ-ում, այլև միութենական գիտական պարբերականներում¹⁴:

Ի դեպ, անհրաժեշտ է հաշվի առնել աշխատության հրատարակման ժամանակ քաղաքական այն մթնոլորտը, որը պատմաբաններին պարտադրում էր չլեզվել գաղափարախոսական կաղապարներից: Դեռևս 1946 թ. ընդունվեց Համամիութենական կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի որոշումը և Կենտկոմի քարտուղար Ա. Ժդանովի զեկուցումը “Զվեզդա” ու “Լենինգրադ” ամսագրերի մասին: Խստագույն պահանջներ դնող այդ փաստաթղթերում գաղափարական աշխատանքները դրվում էին “պրոկրուստյան մահիճի” մեջ¹⁵: Այս առումով Վ. Բարխուդարյանն իրավացիորեն նշում է, որ շիկացած նման մթնոլորտում, մանավանդ նույն տարում Մ. Ներսիսյանի ղոկտորական ատենախոսության պաշտպանությունը, իսկ ավելի ուշ գրքի հրատարակությունը պետք է դիտել որպես գիտական խիզախում¹⁶:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ գիտական շրջանառության մեջ դնելով հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման թեման՝ Ներսիսյանը վերլուծության է ենթարկել այդ շարժման առավել աչքի ընկած ներկայացուցիչների գործունեությունը: Այս առումով բնութագրական է ազգային հերոս Անդրանիկին նվիրված հոդվածը, որը նույնպես կարելի է համարել գիտական սիրանք՝ հաշվի առնելով այն հրատարակելու ժամանակաշրջանը¹⁷: Վերլուծության ենթարկելով Անդրանիկի գործունեությունը՝ պատմաբանը տալիս է նրա դիպուկ և հիմնավորված բնութագիրը, որը իր գիտական նշանակությունը պահպանել է

¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, Ե. Կ. Саркисов, В. Г. Меликсетян. Рец. на кн.: М. Г. Нерсисян. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850–1870 гг. Ереван, 1955, 531 с. (на арм. яз.).– «Вопросы истории» (М.), 1957, № 1, с. 150–151.

¹⁵ Վ. Բ. Բարխուդարյան. նշվ. հոդվ., էջ 11–12:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

¹⁷ Մ. Գ. Ներսիսյան. Ժողովրդական հերոսը (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ).– “Սովետական Հայաստան”, 25. II. 1965:

առ այսօր: Բարձր գնահատելով գորավարի անձնվեր հայրենասիրությունը, նրա քաջությունը և խիզախությունը՝ Ներսիսյանը գրում է. «Հարազատ ժողովրդի իղձերով ու հույսերով ապրող քաջ գարահիսարցին սակայն ունեցել է վրիպումներ և մոլորություններ: Նա, օրինակ, միշտ չէ, որ հստակ պատկերացում ուներ իր ժողովրդի ազատագրության ճիշտ ուղու մասին, միշտ չէ, որ ըմբռնել է բարեկամի ու հովանավորի դիմակ հազած մեծ տերությունների խարդախ քաղաքականությունը և այլն: Բայց Անդրանիկը ո՛չ քաղաքագետ էր և ո՛չ էլ դիվանագետ: Չնայած այն բանին, որ նա օժտված էր առողջ դատողությամբ և ժողովրդական իմաստության բարեմասնություններով, այնուամենայնիվ, նրա համար երբեմն դժվար էր ճիշտ կողմնորոշվել հայկական ազատագրական շարժման և ժամանակի միջազգային հարաբերությունների բավական բարդ ու խճճված հարցերում: Նա մարտիկ էր, պարտիզան ու գորավար: Նրա կոչումն էր կազմակերպել զինված ելույթներ բռնակալների դեմ ու զենքը ձեռքին կռվել ժողովրդի ազատության համար: Եվ այդ նա անում էր չգերազանցված հերոսությամբ ու վարպետությամբ»¹⁸:

Պաշտոնական մամուլում ազգային հերոսի դերը բնութագրող Ներսիսյանի այս հոդվածի հրապարակումից հետո, ըստ էության, հնարավոր դարձավ, որպեսզի Անդրանիկի մասին սկսեն գրվել աշխատություններ:

Մ. Ներսիսյանն առաջինն էր, որ անդրադարձավ հայ ժողովրդի պատմության այնպիսի կարևոր հիմնահարցի, ինչպիսին Հայոց ցեղասպանությունն էր: 1966 թ. ռուսերենով լույս տեսավ Մեծ եղեռնին նվիրված փաստաթղթերի և նյութերի մեծարժեք ժողովածուն¹⁹: Մինչ այս աշխատության հրատարակումը, Մ. Ներսիսյանն այն թեզն էր առաջ քաշում, որ «օսմանյան պետության գոյությունը անհամատեղելի էր և հակադիր էր հպատակ բնիկ ժողովուրդների գոյության իրողության հետ»: Օսմանյան կայսրության փլուզման դեպքում թուրքերն այլ ելք չէին տեսնում, եթե ոչ կամ որոշակի տարածքի բնակչության թուրքացում, կամ իսլամացում, կամ էլ՝ ազատագրական պայքարի ելած բնակչության ֆիզիկական բնաջնջում: Եվ հենց այդ քայլին գնացին երիտթուրքական իշխանությունները նոր Թուրքիա ստեղծելու համար:

Ընդհանրապես, ժողովածուն պարունակում է արխիվային բազմաթիվ նորահայտ վավերագրեր մեծ պետությունների բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ արտաքին գործերի նախարարների, դեսպանների ղեկուցազրեր, կոտորածների ականատես տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչների վկայություններ և այլ նյութեր: Դրանք քաղված են անգլիական, գերմանական, ֆրանսիական, ռուսական, թուրքական, արաբական, հայկական աղբյուրներից: Մ. Ներսիսյանը ժողովածուի առաջաբանում վերլուծության է ենթարկում և բացահայտում թուրքերի կողմից իրագործված պատմության մեջ առաջին ցեղասպանության դրդապատճառները, մեծ տերությունների հանցագործ անտարբերությո-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Редактор и автор предисловия М. Г. Нерсисян. Ереван, 1966.

յունն ու նաև անուղղակի մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը: Ժողովածուն կարևոր քայլ էր լայն հանրությանը ներկայացնելու երիտթուրքական կառավարության ուժրագործությունները խաղաղ բնակչության նկատմամբ և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը: Օրինաչափ էր, որ ժողովածուի հրատարակումը լայն արձագանք գտավ նաև այլազգի ընթերցողների շրջանում, իսկ արտասահմանյան մամուլը շատ բարձր գնահատեց այս աշխատությունը՝ շեշտելով ժողովածուն կազմողների գուտ գիտական և օբեկտիվ վերաբերմունքը թուրք-հայկական հարաբերությունների հարցի նկատմամբ. «Մ. Ներսիսյանն ընդգծում է այն միտքը, որ իրագործված ցեղասպանությունը եղել է սոսկ օսմանյան կառավարության քաղաքականության արդյունք, որը, օգտվելով կրոնական և ազգային ֆանատիզմից, ձգտում էր ոչնչացնել ազգային փոքրամասնությանը, մինչդեռ իրենք իսկ թուրք բնակիչները բազմաթիվ առիթներով օգնում էին իրենց հայ համաքաղաքացիներին»²⁰:

Հայոց ցեղասպանության հարցում Մ. Ներսիսյանի կարծիքը բնութագրելու համար բերենք նրա խոսքերը. «Հայերի մասսայական կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է սուլթան Աբդուլ Համիդի կառավարության և հասկապես երիտթուրքերի վրա: Հեղինակը միաժամանակ ցույց է տալիս այն երկերեսանի քաղաքականությունը, որով հանդես էին գալիս եվրոպական մեծ տերությունների ու Միացյալ Նահանգների քաղաքագետները»²¹: Ընդհանրապես, ժողովածուի նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան մեծ էր, որ նոր նյութերով հարստացված վերահրատարակվեց 1983 թ., այնուհետև 1991 թ. թարգմանվեց հայերեն:

Մյուս հիմնահարցը, որն ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը շրջանառության մեջ դրեց հայ պատմագիտության մեջ, դա հայ-ռուսական հարաբերությունների խնդիրն էր: Ուշագրավ է, որ նա այս հարցով սկսեց զբաղվել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունն ուսումնասիրելուն զուգահեռ՝ խորապես ըմբռնելով այս երկու հիմնախնդիրների միջև առկա փոխկապակցվածությունը և ներքին տրամաբանական կապը: Ուսումնասիրության օբեկտ դարձնելով հայ ժողովրդի պատմության նոր ու նորագույն շրջանները՝ Մ. Ներսիսյանը վերլուծության է ենթարկում մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրում մի կողմից Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միանգամայն տարբեր դերն ու նշանակությունը:

1944 թ. հրատարակվեց ռուս զորավար, գեներալիսիմուս Ա. Սուվորովին և, ընդհանրապես, հայ-ռուսական հարաբերություններին նվիրված Մ. Ներսիսյանի աշխատությունը, որը հետագայում լրացումներով լույս տեսավ ռուսերեն²²: Հեղինակը, հենվելով

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 977, թ. 6:

²¹ Նույն տեղում:

²² Մ. Ներսիսյան, Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770–1790 թթ., Երևան, 1944, նույնի Ա. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1790 гг. Ереван, 1981.

բազմաբնույթ փաստաթղթերի վրա, հանգամանորեն ներկայացնում է Սուվորովի կողմից 1778 թ. Ղրիմից դեպի Հարավային Ռուսաստան (ներկայիս Ղոնի Ռուստովի շրջան) հայ բնակչության գաղթի կազմակերպումը: Մեկ այլ աշխատության մեջ²³ իրավացիորեն շեշտում է, որ դա ամենին չվերածվեց բռնագաղթի, ինչպես բազմիցս եղել է հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում: Այս տեսակետը հիմնավորելու համար, նա բազմաթիվ փաստեր է բերում Սուվորովի գրառումներից, այլ սկզբնաղբյուրներից ու նշում, որ «անհիմն է որոշ պատմաբանների պնդումը, թե Ղրիմից 1778 թ. քրիստոնյաների դուրս բերումը կրել է բռնի բնույթ»²⁴: Մյուս կողմից, սակայն, Մ. Ներսիսյանը Ղրիմից հայերի գաղթը ներկայացնում է իրատեսությամբ՝ առանց այն գովաբանելու: Նա գրում է. «Գաղթականները ինչպես Ղրիմից Ազովի նահանգ գնալու ճանապարհին, այնպես էլ նրանց համար հատկացված նոր վայրերում գտնվելու սկզբնական շրջանում շատ տառապանքներ, զրկանքներ ու կորուստներ կրեցին: Ցարական կառավարությունը, իր էությանը հավատարիմ, զգալի օգնություն չցուցաբերեց: Ավելին, ժողովուրդը հայտնվեց ծայրահեղ ծանր վիճակում և մեծ զոհեր կրեց ոչ միայն սովից, ջրոցից և համաճարակներից, այլև պաշտոնյաների սանձարձակություններից»²⁵: Իշխանությունները նույնիսկ պահանջեցին, որպեսզի Ռուսաստանի սահմանն անցնող գաղթականներն իրենց ապրանքների համար, բացի անասուններից, մաքս վճարեն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ա. Սուվորովը դիմում է Եկատերինա երկրորդի ֆավորիտ Գ. Պոտյոմկինին՝ որոշումը մեղմացնելու, վեց ամսով կամ մեկ տարով հետաձգելու, իսկ չքավորների համար այն չեղյալ հայտարարելու խնդրանքով²⁶: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Սուվորովը, վերահասցեագրելով հայերի խնդրագրերը, իր կողմից ոչ միայն միջնորդում էր բավարարելու նրանց խնդրանքը, այլև բողոքները համարում էր արդարացի, հիմնավորված և քննադատում էր պետական մեծ նշանակություն ունեցող միջոցառումների նկատմամբ շատ պաշտոնյաների անտարբեր վերաբերմունքը²⁷:

Բարձր գնահատելով Սուվորովի մարդասիրական այս վերաբերմունքը դրինահայ գաղթականների նկատմամբ՝ անվանի պատմաբանը միաժամանակ իրավացիորեն նշում է, որ «ցարական Ռուսաստանի պայմաններում Սուվորովի հաճախակի դիմումներն ու միջնորդությունները հոգուտ գաղթականների չէին կարող քիչ թե շատ շոշափելի արդյունքներ ունենալ և էական դեր խաղալ նրանց ճակատագրում: Ավելին, ինքը Սուվորովը, լինելով ցարական գեներալ և տիրող դասակարգի վարած քաղաքականության իրականացնողներից մեկը, այդ հարցերը չէր դնում լայն և սկզբունքային: Միամիտ կլիներ կարծել, թե նրան հատկապես խորն էին հուզում գաղթականների կարիքներն ու ճակատագրերը: Սակայն, չնայած դրան, չի կարելի հերքել

²³ М. Г. Персиян. Из истории русско-армянских отношений, в 2-х кн., кн. 1. Ереван, 1956.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 24–25:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 28:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 29–30:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 30–34:

այն փաստը, որ մեծ զորավարը, ի տարբերություն այլ գեներալների և բարձրաստիճան անձանց, որոշ փորձեր էր կատարել Ղրիմի գաղթողների ծանր ճակատագիրը դյուրացնելու համար²⁸:

Մ. Ներսիսյանի ներկայացմամբ Ա. Սուվորովի ակտիվ մասնակցությունը հայ-ռուսական հարաբերություններում դրսևորվեց 1780 թ., երբ նա բանակցություններ էր վարում հայ ազատագրական շարժման հարցերի հետ կապված հայտնի գործիչներ Հովսեփ Արղությանի և Հովհաննես Լազարյանի հետ: Մակայն այս անգամ, ինչպես դիպուկ նկատում է Մ. Ներսիսյանը, հարցը վերաբերում էր ոչ թե հայկական մեկ գաղութին, այլ ամբողջ հայ ժողովրդին. «Այդ կապակցությամբ մեծ զորավարի առջև դրվել էին լայն մասշտաբի խնդիրներ²⁹: Նշելով, որ 1870-ական թվականների վերջին և 1880-ական թվականների սկզբին Ռուսաստանը իր գորքերը դեպի Անդրկովկաս ուղարկելու ծրագրեր էր մշակում՝ Ներսիսյանը տալիս է այդ փաստի ճիշտ գնահատականը՝ գրելով. «Այդ ծրագիրը, որ մեծ մասով նման էր Պետրոս I-ի «պարսկական արշավանքին», լայն արձագանք գտավ ողջ Այսրկովկասում: Այն, մասնավորապես, մեծ հույսեր և սպասումներ արթնացրեց հայ քաղաքական գործիչների մոտ, որոնք ձգտում էին ռուսական գորքերի օգնությամբ ազատագրել Հայաստանը պարսից խաների և թուրք փաշաների անտանելի լծից: Ցարիզմի հետ, որ Այսրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ ընդունել էր «ազատարարի կեցվածք», կապվում էին ոչ քիչ պատրանքներ: Ցարական կառավարությունը, հասկանալի է, հետապնդում էր ոչ թե ազատագրական, այլ իր դասակարգային նվաճողական նպատակները: Մակայն ռուսական գորքերի նախատեսվող արշավանքը Անդրկովկաս օբյեկտիվորեն կարող էր ունենալ առաջադիմական նշանակություն, քանզի այն ժամանակ ստեղծված քաղաքական ծանր պայմաններում լավագույն ելքը Անդրկովկասի միացումն էր Ռուսաստանին³⁰:

Այս տեսակետը Մ. Ներսիսյանն ավելի շեշտված հիմնավորեց հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ, որի առաջաբանում էլ նա ամբողջացրել է հիմնախնդրի նկատմամբ իր մտտեցումները³¹:

Անվանի պատմաբանն Ա. Սուվորովի գործունեությանը և, ընդհանրապես, հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանն անդրադառնում է նաև երկհատորանոց մեկ այլ աշխատության մեջ, որը մեծ ներդրում էր այդ հիմնախնդրի ուսումնասիրության գործում³²: Այստեղ ներկայացվում են XVIII դ. երկրորդ ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ (1787–1791 թթ.) Ա. Սուվորովի շփումները Մոլդովայի և Վալախիայի հայ

²⁸ Նույն տեղում, էջ 34–35:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 43:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 44:

³¹ Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760–1800 гг. Сборник документов, т. IV. Редактор и автор предисловия М. Г. Нерсисян. Ереван, 1990.

³² М. Г. Н е р с и я н. Из истории русско-армянских отношений, в 2-х кн. Ереван, 1956, 1961.

բնակչության հետ: Փայլուն հաղթանակներից հետո տեղի հայ բնակչությանը Ռուսաստան գաղթեցնելու համար գործող բանակ է հրավիրվում ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հ. Արդույանը: Չորսվարը հանդիպումներ է ունենում նաև Ա. Խաստատովի, Հ. Աբրամովի և հայ հասարակական այլ գործիչների հետ: Մ. Ներսիսյանն ընթերցողին է ներկայացնում Անդրկովկասի ճանապարհների, ամրոցների, քաղաքների, բնակչության պատմական անցյալի մասին գեներալիսիմուսի զեկուցագրերում եղած ուշագրավ նկարագրությունները, ինչպես նաև Մուվորովի ստորագրությամբ պահպանված պատմական Հայաստանի քարտեզը: Ընդհանրապես, այս երկհատորյակում հիմնավորապես վերլուծության են ենթարկվել հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանն առնչվող տարաբնույթ բազմաթիվ հարցեր:

Մ. Ներսիսյանը հայ-ռուսական հարաբերություններին անդրադարձել է 1812 թ. Հայրենական պատերազմին և դրան Կովկասի ժողովուրդների մասնակցությանը նվիրված աշխատության մեջ³³: Գրքի մեծ արժեքը պայմանավորված է նաև նրանով, որ հեղինակը ոչ միայն բացահայտում է Կովկասի ժողովուրդների հայրենասիրական վերաբերմունքը, այլև նոր փաստերի հիման վրա վերլուծում է սևծովյան կազակների, Հյուսիսային Կովկասի կենտրոնական ու արևելյան շրջանների բնակիչների վերաբերմունքն արտահայտող նախաձեռնությունները նապոլեոնյան բանակի դեմ հաղթանակն ապահովելու համար: Գրքի «Հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը» բաժնում Մ. Ներսիսյանը ներկայացնում է Ռուսաստանի հայկական համայնքների, մասնավորապես՝ Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի, նաև Թիֆլիսի, Բաքվի բնակչության կատարած կամավոր նվիրատվությունները: Նոր Նախիջևանի հայ բնակչությունը նախաձեռնում է աշխարհագրային գորաջոկատների կազմակերպումը, իսկ Աստրախանի հայերը, այդ թվում «Կանանց միություն»-ը նվիրաբերում են 120 հազար ռուբլի, որն այն ժամանակ մեծ գումար էր: Ռուսական բանակի կազմում կոչվում էին հայազգի այնպիսի հայտնի զորահրամանատարներ, ինչպիսիք էին՝ Վ. Մադաթովը, Դ. Դեյանովը, Դ. Աշխարումովը, Պ. Մելիքովը, Պ. Հայրապետովը, Աբամելեք եղբայրները, Ա. Լազարյանը, Գ. Մելիք-Օսիպովը, Վ. Բերությունը և ուրիշներ:

Մենագրության վերջին մասում Մ. Ներսիսյանը վերլուծում է Կովկասի շուրջ ձևավորված միջազգային հարաբերությունները, ցույց է տալիս, որ Նապոլեոնի հարձակումը Ռուսաստանի վրա Պարսկաստանի և Թուրքիայի իշխող շրջաններին նոր հույսեր ներշնչեց՝ վերականգնելու իրենց կորցրած դիրքերը Կովկասում: Այս երկրները հովանավորվելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից, տարբեր բնույթի աջակցություն ստանալով՝ ակտիվացրեցին իրենց հակառուսական քաղաքականությունը: Անգլիան զենք էր մատակարարում Իրանին, անգլիական սպաները վարժեցնում էին պարսկական բանակը, և այս առումով Անգլիայից հետ չէր մնում Ֆրանսիան: Մ. Ներսիսյանը, հավատարիմ մնա-

³³ М. Г. Н е р с и с я н. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа. Ереван, 1965.

լով գիտական օբյեկտիվիզմի սկզբունքին, ցույց է տալիս, որ նրանց հաջողվեց որոշ խաների ու բեկերի, ինչպես նաև վրաց թագաժառանգ Ալեքսանդրին ակտիվ գործողությունների մղել Ռուսաստանի դեմ: Հակառուսական շարժում սկսվեց Կովկասի լեռնականների շրջանում, 1812 թ. գյուղացիական խռոչը ապստամբություն բռնկվեց Կախեթում: Սակայն ընդհանուր առմամբ Կովկասում հակառուսական քաղաքականությունը ձախողվեց:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի աշխատություններում ուշագրավ է ռուս ազնվականական հեղափոխականների՝ դեկաբրիստների մասին ուսումնասիրությունը, որը հրատարակվեց ն՝ հայերեն, ն՝ ռուսերեն³⁴: Օգտվելով Մոսկվայի, Լենինգրադի, Հայաստանի արխիվներից, Վրաստանի պատմության թանգարանի ձեռագրական ֆոնդերից, ինչպես նաև նախահեղափոխական ռուսական պարբերականներից՝ Մ. Ներսիսյանը հայտնաբերել է հսկայական քանակությամբ նյութեր, վավերագրեր, նշանավոր դեկաբրիստների օրագրեր, հուշագրություններ: Աշխատության մեջ վեր է հանվել 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներում դեկաբրիստների ունեցած դերը: Բացահայտվում են, հատկապես, Ե. Լաչինովի, Բ. Բուրցովի, Մ. Պուշչինի, Ն. Դեպրերադովիչի, Ա. Գանգեբլովի, Ն. Սեմիչևի, Վ. Սուխորուկովի և մյուս նշանավոր դեկաբրիստների գործունեությունը: Նրանցից շատերը կապեր հաստատեցին հայ գործիչներ Հարություն Ալամդարյանի, Ներսես Աշտարակեցու, Շահան Զրպետյանի, գորավարներ՝ Վասիլի Բեբուրովի, Վալերիան Մադաթովի, Լազար Լազարյանի և ուրիշների հետ: Դեկաբրիստներից Լաչինովը, Պուշչինը, Բեստյուժև-Մառլինսկին և ուրիշներն ուշագրավ նկարագրություններ թողեցին հայ ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի, Հայաստանի հուշարձանների, գյուղերի և քաղաքների, գյուղացիության ծանր վիճակի, ռուսների նկատմամբ հայերի վերաբերմունքի մասին:

Այս մենագրություններից բացի, ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը հրատարակել է բազմաթիվ հոդվածներ՝ նվիրված Հայաստանի նոր պատմության սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական տարբեր հարցերի, առանձին հայ գործիչների և այլն³⁵:

³⁴ Մ. Ներսիսյան. Դեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958, նույնի Դեкабристы в Армении. Ереван, 1975.

³⁵ Հովսեփի Էմին.– ՄՄՌՄ ԱրմՖանի “Տեղեկագիր” (այսուհետ՝ “Տեղեկագիր”), 1941, № 1, էջ 41–60, Դավիթ-Բեկի շարժման արձագանքները Վասպուրականում և հարևան գավառներում.– “Տեղեկագիր”, 1941, № 5–6, էջ 73–75, Ռուսոյի “Հասարակական դաշինքի” հայերեն թարգմանությունը 1829 թվին.– “Տեղեկագիր”, սերիա I, 1943, № 1, էջ 83–87, Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860–1880 թթ.– ՀՄՄՌ ԳԱ “Տեղեկագիր”, 1946, № 10, էջ 33–59, Քաղաքացիական պատերազմը Ամերիկայում հայ պարբերական մամուլի լուսաբանությամբ.– ՊԲՀ, 1961, № 2, էջ 47–66, Չեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը.– ՊԲՀ, 1962, № 4, էջ 59–68, Հայ առաջին ուստայիստ-սոցիալիստը (Դմիտրի Աշխարումով).– “Բանբեր Երևանի համալսարանի”, 1967, № 2, էջ 62–69, Նոր դարազույս հայ ժողովրդի պատմության մեջ (Արևելյան Հա-

1972 թ. Մ. Ներսիսյանը հրատարակեց «Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» բուհական դասագիրքը, որը կրթեց պատմաբանների մի քանի սերունդ:

Վերլուծության ենթարկելով հայ ժողովրդի պատմության բազմաբնույթ և բազմաթիվ հիմնահարցեր՝ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանն իր վերջին՝ «Պատմության կեղծարարները (հողվածներ և հաղորդումներ)» վերնագրով ժողովածուի մեջ վերլուծում և քննադատության է ենթարկում թուրք պատմաբանների կողմից հայոց պատմության մի շարք հիմնահարցերի նենգափոխումը³⁶: Աշխատության մեջ հիմնավորապես հերքվում են թուրք պատմաբաններ Ա. Ինանի, Է. Ուրասի, Օ. Բարքանի, Թ. Գյուլբիլգիի, Շ. Աթնդավի, Մ. Քյոփրլուքյուլի և նրանց «ձայնակցող» հեղինակների ստեղծած կեղծ առասպելը սուլթանների կողմից Ասիայի ու Եվրոպայի երկրներում, իբր, օրինականություն հաստատելու, հպատակ ժողովուրդների մեջ «քաղաքակիրթ առաքելություն» իրականացնելու մասին: Գրքում ցույց է տրված, որ թուրքական պատմագիտական միտքը 1930-ական թվականներից կատարում է պանթուրքիզմի գաղափարական պատվերը՝ առաջնորդվելով բացարձակապես քաղաքական հրահանգներով ու պատվերներով: Մ. Ներսիսյանը չի անտեսում նաև Արևմուտքի մի շարք արևելագետ-պատմաբանների, որոնց դիրքորոշումն այս հարցում չի սահմանափակվում միայն գաղափարական շահախնդրություններով, այլ մեծ մասամբ մատնում է նյութական բավարարված նախասիրություններ: Ակադեմիկոսը հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձրել պատմության կեղծարարների այն եզրակացություններին, որ, իբր, Մեծ եղեռնի հիմնական պատճառը 1914 թ. կամավորական շարժումն էր և Վանի հայության 1915 թ. զինված պայքարը թուրքական բանակի ու իշխանությունների դեմ: Նա բերում է անժխտելի փաստարկներ գրելով. «Իրականում Մեծ ոճրի պատճառը թուրք ազգայնամուլների պանթուրքիստական ծրագրերն էին, ... որոնք մշակվեցին և ընդունվեցին իթթիհաթականների (երիտթուրքերի) կողմից դեռևս 1910–1911 թթ. Սալոնիկում կայացած նրանց գաղտնի ժողովներում և համագումարներում»³⁷:

Մ. Ներսիսյանը վերլուծության է ենթարկում մեր պատմագրության մեջ գրեթե չհետազոտված մի հարց, թե ինչպիսին է եղել Եղեռնին նախորդող ժամանակաշրջանի (1912–1914 թթ.) հայ հասարակության տրամադրվածությունը: Նա նշում է, որ մամուլի որոշ օրգաններ կարողացան կռահել առաջիկա զանգվածային կոտորածների նախապատրաստումը

յաստանի միացումը Ռուսաստանին)․– ՊԲՀ, 1978, № 3, էջ 3–12, Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787–1791 годов.– ИФЖ, 1979, № 3, с 105–111; Ա. Վ. Սուվորովի հայ բարեկամներն ու զինակիցները (Մեծ գորավարի ծննդյան 250 ամյակի առթիվ)․– ՊԲՀ, 1980, № 4, էջ 45–56:

³⁶ Մ. Գ. Ներսիսյան. Պատմության կեղծարարները (հողվածներ և հաղորդումներ), Երևան, 1998:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 53:

հաշվի առնելով գավառներում սանձազերծված անգուսպ բռնություններն ու ոճրագործությունները: Այստեղից էլ հեղինակի այն հիմնավորված եզրակացությունը, որ «Վանի հայերը ոչ թե ապստամբել են, այլ ստիպված են եղել դիմել ինքնապաշտպանության»³⁸:

Գրքում նաև ամբողջացվում են տարբեր տարիներին Մ. Ներսիսյանի գրած աշխատությունները XX դ. առաջին տասնամյակների ազատագրական շարժումների վերաբերյալ: Ըստ հեղինակի՝ այս շրջանում շարժումը տեսական աննախընթաց հիմնավորում գտավ XIX դ. երկրորդ կեսին արմենականների, հնչակյանների և դաշնակցականների կողմից: Հայ ազատագրական շարժման քաղաքական կողմնորոշումը վերլուծության է ենթարկվում պատմության կեղծարարներին հերքելու տեսանկյունից: Մ. Ներսիսյանը հիմնովին մերժում է այն տեսակետը, ըստ որի՝ հայ ազատագրական շարժումները Ռուսաստանի կողմից արհեստականորեն բորբոքվել են: Այս կապակցությամբ խոսելով Ռուսաստանին և դաշնակիցներին հայերի աջակցության մասին՝ մի այլ առիթով շեշտում է. «Հայ ժողովուրդը օգնում էր դաշնակիցներին այնքանով, որքանով նրա հետ էր կապում իր ազատագրական հույսերը: Ստեղծված կոնկրետ իրադրության մեջ Թուրքիայի և նրա դաշնակից Գերմանիայի ճիրաններից ազատագրվելու ուրիշ ելք նա չունեւր: Հայ ժողովրդի փրկության միակ խարիսխը Ռուսաստանն էր»³⁹:

Մ. Ներսիսյանը հերքում է պատմության կեղծարարների այն փաստարկը, ըստ որի՝ հայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ապրել են բարեկեցիկ կյանքով և որ նրանց հակակառավարական ընդվզումները հրահրվել են արևելահայ գաղտնի կազմակերպությունների կողմից ու չեն վայելել ժողովրդի համակրանքը և աջակցությունը: Այս տեսակետի շինծու լինելն ակադեմիկոսը բացատրում է դրա հակապատմական բնույթով և նշում, որ հայ ժողովուրդը թուրքական բռնապետության դեմ ապստամբել է դեռևս 1722 թ.: Մ. Ներսիսյանը իրավացիորեն շեշտում է, որ ազատագրական պայքարի միակ և հիմնական պատճառը օսմանյան լուծն էր, որից վաղուց ցանկանում էին ազատագրվել կայսրության տակ գտնվող ժողովուրդները՝ հայերը, հույները, բուլղարները, սերբերը և այլք:

Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանն ակտիվորեն զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ: Նրա նախաձեռնությամբ ԵՊՀ-ում հիմնվեցին արևելագիտության ֆակուլտետը, հայագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիան, Գիտությունների ակադեմիայում՝ արևելագիտության սեկտորը, որի առաջին ղեկավարն էր: Նա հայ և ռուս ժողովուրդների պատմություն է դասավանդել Երևանի պետական համալսարանում, Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում և հանրապետության մի շարք բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 99, թ. 12:

Մ. Ներսիսյանը մեծ ներդրում ունի գիտական հրատարակչության աշխատանքների կազմակերպման գործում: Նա խմբագրել է ԳԱ «Տեղեկագիր» (այժմ՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների») ամսագիրը, ԵՊՀ-ում աշխատելու տարիներին հիմնադրել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» և «Երևանի համալսարան» պարբերականները: Ժամանակի ընթացքում տեսնելով, որ ԳԱ «Տեղեկագիրը» սպասարկում է հասարակական բոլոր գիտություններին և հնարավորություն չունի ըստ արժանվույն հայագիտության հարցերով զբաղվելու, ինչպես վերը նշվեց՝ 1958 թ. հիմնադրեց «Պատմաբանասիրական հանդես»-ը: Մ. Ներսիսյանի ջանքերի շնորհիվ այն դարձել է միջազգային մեծ հեղինակություն վայելող հայագիտական պարբերական: Մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1999 թ., նա եղել է հայագիտական այս ծանրակշիռ հանդեսի գլխավոր խմբագիրը⁴⁰:

Ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը, ներկայացնելով Մ. Ներսիսյանի հասարակական գործունեությունը, գրում է. «Գիտակրթական բազում պաշտոններ վարելու ընթացքում, իր խառնվածքին հավատարիմ, Մ. Ներսիսյանը մշտապես արձագանքում էր հանրությանը հուզող հարցերին: Չէր խուսափում նաև զուտ հասարակական բնույթի աշխատանքներից: Նա երկար տարիներ գլխավորել է Սովետաբուդարական ընկերության հայկական մասնաճյուղը: Քսանութ տարի եղել է Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության անդամ: Մ. Ներսիսյանը եղել է Հայկական ԽՍՀ և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդների դեպուտատ, բազմիցս ընտրվել է ՀԿԿ Երևանի քաղաքային կոմիտեի և Կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Իր ծառայությունների համար պարգևատրվել է Լենինի, Աշխատանքային կարմիր դրոշի, Ժողովուրդների բարեկամության շքանշաններով և բազմաթիվ մեդալներով»⁴¹:

Մ. Ներսիսյանը Հայաստանի Հանրապետության գիտնականների մեջ առաջինն էր, ով արժանացավ բարձր գնահատականի: «Հայ պատմագիտության զարգացման ասպարեզում ունեցած նշանակալի ավանդի, Հայաստանում գիտության և բարձրագույն կրթության կազմակերպման գործում ակնառու ներդրումների համար» 1995 թ. նույնբերին նա պարգևատրվեց Սովսես Խորենացու մեդալով:

Արձանագրենք. գիտական և հասարակական գործունեությամբ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը դաստիարակել է պատմաբանների մի քանի սերունդ, նրա գիտական ժառանգությունը խոր հետք է թողել հայ պատմագրության մեջ:

Մկրտիչ Դանիելյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ ազգային նարոդնիկության և ազգային կուսակցությունների պատմության հիմնահարցեր: Հեղինակ է 20 հոդվածի: m.danielyan@mail.ru

⁴⁰ Այդ մասին տե՛ս Պ. Մ. Մ ու ը ա դ յ ա ն. «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հիմնադիր խմբագիրը. – ՊԲՀ, 1999, № 1, էջ 62–66:

⁴¹ Վ. Բ. Բ ա ռ խ ու ը ա ը յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 20:

REFERENCES

- Arajin massayakan–heghapokhakan sharzhumnere Hayastanum (Mayisyan apstambutyun): Nyuter ev pastatgher. Kazm. K. Ghararyan ev M. Hersisyan, Yerevan, 1932 (In Armenian).
- Armyano-russkie otnosheniya v XVIII veke. 1760–1800 gg. Sbornik dokumentov, t. IV. Redaktor i avtor predisloviya M. G. Nersisyan. Yerevan, 1990 (In Russian).
- “Banber Yerevani Hamalsarani”, 1967, № 2 (In Armenian).
- “Eritasard bolshevik” (Yerevan), 1932, № 5, № 6 (In Armenian).
- Genotsid armyan v Osmanskoi imperii. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. M. G. Nersisyan, R. G. Sahakyan. Redaktor i avtor predisloviya M. G. Nersisyan. Yerevan, 1966 (In Russian).
- Hayastani azgayin arxiv (HAA), f. 818, c. 1, g. 99, t. 12; g. 961, t. 12, t. 14, t. 25–26, t. 32, t. 41; g. 977, t. 6; g. 981, t. 15, t. 18 (In Armenian).
- HSSR GA “Teghekagir”, 1946, № 10 (In Armenian).
- “Leninyan ughi” (Yerevan), 1932, № 6–7 (In Armenian).
- “Khorhrdayin Hayastan”, 20. IX. 1939 (In Armenian).
- Nersisyan M. G. “Dashnakcakan draxtavayre” kam sovi ev mahvan ashxarhe, Yerevan, 1932 (In Armenian).
- Nersisyan M. G. Noyemberyan heghapokhutyune Hayastanum, Yerevan, 1935 (In Armenian).
- Nersisyan M. G. Narodnikakan xmbaknern Andrkovkasum, Yerevan, 1940 (In Armenian).
- Nersisyan M. G. Hay zhoghovrdi azatagrakan payqare turqakan brnapetutyan dem 1850–1870 tt., Yerevan, 1955 (In Armenian).
- Nersisyan M. Suvorove ev rus-haykakan haraberutyunnere 1770–1790 tt., Yerevan, 1944 (In Armenian).
- Nersisyan M. Dekabristnere Hayastanum, Yerevan, 1958 (In Armenian).
- Nersisyan M. G. Patmutyan keghdsararnere (hodvadsner ev haghordumner), Yerevan, 1998 (In Armenian).
- Nersisyan M. G. Hayeri ceghaspanutyune Osmanyanyan kaysrutyunum, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Nersisyan M. G. Iz istorii russko-armyanskikh otnoshenii, v 2-kh kn. Yerevan, 1956, 1961 (In Russian).
- Nersisyan M. Dekabristy v Armenii. Yerevan, 1975 (In Russian).
- Nersisyan M. G. A. V. Suvorov i russko-armyanskije otnosheniya v 1770–1790 gg. Yerevan, 1981 (In Russian).
- Nersisyan M. G. Otechestvennaya voyna 1812 goda i narody Kavkaza. Yerevan, 1965 (In Russian).
- Nersisyan M. G. Hay zhoghovrdi nor patmutyan egerits (hodvadsneri zhoghovadsu), Yerevan, 1982 (In Armenian).
- «Patmabanasirakan handes» (PBH), 1961, № 2; 1962, № 4; 1978, № 3; 1979, № 3; 1980, № 4; 1990, № 4; 1999, № 1 (In Armenian, In Russian).
- “Sovetakan Hayastan”, 25. II. 1965 (In Armenian).
- SSRM ArmFani “Teghekagir”, 1941, № 1; № 5–6; seria I, 1943, № 1 (In Armenian).
- “Voprosy istorii” (M.), 1957, № 1 (In Russian).

РЕДАКТОР-ОСНОВОПОЛОЖНИК
«ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА»
(К 110-летию со дня рождения академика М. Г. Нерсисяна)

МКРТИЧ ДАНИЕЛЯН

Резюме

Ключевые слова: М. Г. Нерсисян, «Историко-филологический журнал», история армянского народа, армяно-русские отношения, национально-освободительное движение, народнические кружки, организации, Геноцид, русская ориентация.

Академик М. Г. Нерсисян (1909–1999) является выдающимся представителем советско-армянской историографии. Он первым исследовал такие проблемы, как влияние русского революционного народничества на армянскую действительность, национально-освободительная борьба армянского народа против турецкого ига, основные вопросы армяно-русских отношений, а также Геноцид армян.

Начальное образование М. Г. Нерсисян получил в родном селе Парпи Аштаракского района Армении, затем продолжил учебу в средней школе им. Х. Абовяна г. Еревана, которую окончил в 1927 г. В том же году поступил на исторический факультет Ереванского государственного университета (ЕГУ), который окончил в 1931 г. М. Г. Нерсисян пять лет проработал научным сотрудником в Институте истории партии, в этот же период один год учился в аспирантуре Института философии, литературы и истории в Москве. В 1937–1941 гг. работал в армянском филиале Института истории и материальной культуры АН СССР, сначала как научный сотрудник, затем – директор. Кандидатскую диссертацию он защитил в 1939 г., докторскую – в 1946 г.

М. Г. Нерсисян участвовал в Великой Отечественной войне, получил ранение.

В 1944–1945 гг. М. Г. Нерсисян занимал должность декана исторического факультета ЕГУ, затем заместителя директора Института истории Академии наук АрмССР (1944–1946 гг.). В 1946–1950 гг. был заместителем директора Института истории партии. В 1950 г. был избран действительным членом АН Армении. Несколько лет являлся председателем редакторско-издательского совета АН, академиком-секретарем Отделения общественных наук. В 1966–1977 гг. был ректором ЕГУ, затем заведующим отделом Армянского вопроса и Геноцида армян Института истории.

В 1961 г. М. Г. Нерсисян был удостоен звания заслуженного деятеля науки АрмССР. Он награжден орденами Ленина, Трудового Красного Знамени, Дружбы народов, медалью Мовсеса Хоренаци.

М. Г. Нерсисян обладал ярковыраженным организационным талантом в научно-издательской деятельности. Был редактором журнала «Известия» АН АрмССР (ныне «Вестник общественных наук» НАН РА), основателем журналов «Вестник Ереванского университета» и «Ереванский университет».

В 1958 г. М. Г. Нерсисян основал «Историко-филологический журнал» и на протяжении сорока лет был его главным редактором. Под его руководством журнал стал авторитетным арменоведческим изданием, имеющим международное признание.

Выдающийся ученый активно занимался также педагогической деятельностью: преподавал историю армянского и русского народов в ЕГУ, в Педагогическом институте им. Х. Абовяна и других вузах Армении, воспитал несколько поколений армянских историков.

Академик М. Г. Нерсисян автор и составитель десятков книг, сборников, брошюр, в частности, «Народнические кружки в Закавказье», «Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850–1870 гг.», «А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1790 гг.», «Из истории русско-армянских отношений», «Отечественная война 1812 года и народы Кавказа», «Декабристы в Армении», «Геноцид армян в Османской империи», «Фальсификаторы истории» и т. д.

Научное наследие М. Г. Нерсисяна оставило глубокий след в армянской историографии.

Մկրտիչ Դանիելյան – կ. և. ո., օրինակային գիտնական և պատմաբան Ինստիտուտի պատմության և հնագիտության ինստիտուտի ԻՊՈՒՄ-ի գիտնական խմբակի ղեկավարը։ Գիտական շահերը: արևմտահայերենի պատմության, ազգային շահերի, ժողովրդական շահերի և ազգային կուսակցությունների պատմության հարցերը։ 20 հոդվածներ։ m.danielyan@mail.ru

EDITOR - FOUNDER OF THE
“HISTORICAL-PHILOLOGICAL JOURNAL”
(To the 110th birthday anniversary of Academician M. G. Nersisyan)

МКРТИЧ ДАНИЕЛЯН

S u m m a r y

Key words: M. G. Nersisyan, “Historical-Philological Journal”, history of the Armenian people, Armenian-Russian relations, national liberation movement, populist circles, organizations, Genocide, Russian orientation.

Academician M. G. Nersisyan (1909–1999) is an outstanding representative of Soviet-Armenian historiography. He was the first to study such problems as the influence of Russian revolutionary populism on Armenian reality, the struggle of the Armenian people against the Turkish yoke, the main issues of Armenian-Russian relations, as well as the Armenian Genocide.

M. G. Nersisyan received his primary education in the native Parpi village of Ashtarak region of Armenia, then he continued his studies at the Yerevan secondary school named after Kh. Abovyan which he left in 1927. In the same year he entered the Faculty of History of Yerevan State University (YSU) which he graduated from in 1931. M. G. Nersisyan worked for five years as a researcher at the Institute of Party History. During the same period he studied for one year at the graduate school of the Institute of Philosophy, Literature and History in Moscow. From 1937 to 1941

he worked at the Armenian branch of the Institute of History and Material Culture of the USSR Academy of Sciences first as a researcher then as a director. He defended his Candidate dissertation in 1939 and his doctoral dissertation in 1946.

M. G. Nersisyan participated in the Great Patriotic War and was injured.

From 1944 to 1945 M. G. Nersisyan held the post of the Dean of the YSU Faculty of History then Deputy Director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Soviet Armenia (1944–1946). From 1946 to 1950 he was Deputy Director of the Institute of Party History. In 1950 he was elected a full member of the Academy of Sciences of Armenia. He served as Chairman of the Editorial and Publishing Board of the Academy of Sciences for several years. He was Academician-Secretary of the Department of Social Sciences. From 1966 to 1977 he was the Rector of YSU then the Head of the Department of the Armenian Question and the Armenian Genocide of the Institute of History.

In 1961, M. G. Nersisyan was awarded the title of Honored Worker of Sciences of ArmSSR. He was awarded the Orders of Lenin, the Red Banner of Labor, Friendship of Peoples, Movses Khorenatsi Medal.

M. G. Nersisyan had a clearly expressed organizational talent in scientific and publishing activities. He was the Editor of the journal “Bulletin” of the Academy of Sciences of ArmSSR (now “Herald of Social Sciences” of the NAS RA), the founder of the magazines “Bulletin of Yerevan University” and “Yerevan University”.

In 1958 M. G. Nersisyan founded the “Historical and Philological Journal” and was its Editor-in-Chief for forty years. Under his leadership the magazine has become an authoritative Armenian scholarly publication with international recognition.

The outstanding scientist was also actively engaged in pedagogical activity: he taught the history of the Armenian and Russian peoples at YSU, at the Pedagogical Institute named after Kh. Abovyan and other universities of Armenia, brought up several generations of Armenian historians.

Academician M. G. Nersisyan is the author and compiler of dozens of books, collections, brochures, in particular, “Narodnik Circles in the Transcaucasus”, “The Liberation Struggle of the Armenian People against Turkish Despotism. 1850–1870”, “A. V. Suvorov and Russian-Armenian Relations”, “From the History of Russian-Armenian Relations”, “The 1812 Patriotic War and the Peoples of the Caucasus”, “Decembrists in Armenia”, “Armenian Genocide in the Ottoman Empire”, “Falsifiers of History”, etc.

The scientific heritage of M. G. Nersisyan left a deep mark in Armenian historiography.

Mkrtich Danielyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of New History of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: problems of the history of Armenian national populism and national parties. Author of 20 articles.